

**OSMANLI DÖNEMİNDE AMERİKAN MİSYONERLERİNİN
DİYARBAKIR VİLAYETİ'NE GELİŞİ VE FAALİYETLERİ****Oktay BOZAN*****Öz**

XIX. yüzyılın başlarından itibaren faaliyetleriyle Osmanlı Devleti'nin birçok noktasına ulaşan Amerikalı misyonerler etkin çalışmalarıyla dini ve sosyal hayatın şekillenmesinde rol oynamışlardır. Osmanlı ülkesindeki “Doğu Hıristiyanları”nın Protestanlaştırılması amacıyla 1830’lu yıllardan itibaren Anadolu’ya giriş yapan ve misyonerlik faaliyetleri için birçok şehirde istasyon merkezleri kuran Amerikan ABCFM teşkilatı, Diyarbakır’a özel bir ilgi duymuştur. ABCFM teşkilatı 1840’lardan itibaren Diyarbakır Vilayetinde bulunan Süryani ve Ermenileri yakından tanımaya başlamıştır. 1850 yılında büyük çoğunluğu doktor olan misyonerler tarafından Diyarbakır’da misyon merkezi kurulmuş ve kısa süre içerisinde buraya bağlı istasyonlar oluşturulmuştur. Bu süreç içerisinde mezhep değişikliği nedeniyle Süryani ile Ermenilerin yanı sıra Müslümanlar tarafından da Protestan misyonerlerine sert tepkiler gösterilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında bölgede meydana gelen Ermeni isyanları üzerine Amerikan Protestan misyonerleri Ermenilerle yakından ilgilenmiş ve hatta onları desteklemiştir. ABCFM misyonerlerinin faaliyetleri I. Dünya Savaşı patlak verene kadar devam etmiş ve bu tarihten sonra misyon merkezleri kapanmıştır.

Anahtar Kelime: Diyarbakır, Amerikan misyonerleri, Ermeniler, George W. Dunmore, Judson Smith

**THE ADVENT AND ACTIVITIES OF AMERICAN
MISSIONARIES TO DIYARBAKIR PROVINCE IN THE
OTTOMAN ERA****Abstract**

By means of their activities reaching many places in the Ottoman State from the beginning of early XIX. century, American missionaries played a critical role in the formation of religious and social life. American ABCFM Protestant Organization, which entered Anatolia for the purpose of converting Eastern Christians in the Ottoman State to protestants from the years of 1830s and founded stations in many cities for the missionary activities in Anatolia, had a special interest on Diyarbakır. This organization began to closely recognize Assyrians and Armenians in Diyarbakır from the 1840s. In 1850, the missionaries, most of whom were physicians, founded a missionary centre in Diyarbakır and in a short time some other branches were formed. In this process, due to the sectarian alterations Muslims also showed fierce reactions to protestant missionaries besides Assyrians and Armenians. In the late XIX. century, American protestant missionaries showed a close interest to Armenians, even supported them in Armenian rebels that took place in the region. The activities of ABCFM missionaries lasted till the outbreak of 1st World War, and from then on missionary centres were shutdown.

Keywords: Diyarbakır, American missionaries, Armenians, George W. Dunmore, Judson Smith.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü,
oktaybozan210@gmail.com

Giriş

Misyon, misyoner ve misyonerlik terimleri genel olarak evrensel bütün din, düşünce ve ideolojilerle, özel olarak da Hıristiyanlık ile ilgili kelimelerdir. Kendi, dini inancını, ideolojisini ve kanaatlerini bir yerde, bir ülkede yayan kimselere, genel olarak misyoner denilmektedir¹. Hıristiyan misyonerleri, misyon faaliyetlerini Hz. İsa'nın "Gidiniz ve yeryüzünde her yaratığa İncil'i vaaz ediniz..." şeklinde bir sözüne istinaden yaptıklarını belirtirler². Böylece Hz. İsa'nın mesajını bütün insanlara iletmekle görevlendirilen "Havariler" ilk misyonerler olarak Hıristiyanlık öğretisini yaymaya başlamışlardır. Başlangıçta kişisel gayretlerle başlayan misyonerlik faaliyetleri, zamanla güçlenerek mensubu oldukları ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik faaliyetleri doğrultusunda emperyalizmin gelişmesine katkı sağlayan bir teşkilat halini almıştır³.

Misyonerlik çalışmaları Hıristiyanlığın doğduğu Hz. İsa döneminde başlamasına rağmen Hıristiyanlığın XI. yüzyılda Doğu ve Batı kiliseleri olarak ikiye ayrılmasıyla hız kazanmıştır. Roma Katolik Kilisesi, Doğu Hıristiyanlarını kendi safına çekmek için, Fransiskan ve Dominiken gibi Katolik tarikatları maddi ve manevi yönden destekleyerek onlardan alabildiğine istifade etmiştir⁴. XIII. yüzyılda kurulmuş olan bu iki tarikata XVI. yüzyılda Cizvitler ve Kapuçinler eklenmiştir. Bu tarikatlar Katolik mezhebinin dünyada yayılmasında önemli görevler üstlenmiştir⁵. Bu Katolik tarikatlar ruhani açıdan Papalığa bağlı olsalar da misyonerlik faaliyetleri ve onların başka ülkelerdeki haklarının gözetilmesi gibi konularda rol oynayan en önemli devlet Fransa olmuştur⁶. Bu yapılar özellikle Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler, Keldaniler, Süryaniler ve Nasturiler gibi Doğu Hıristiyanlarını hedef kitle olarak belirlemiştir. Nitekim Papa XXII. Jean (1316-1334) zamanında, Dominiken misyonerlerinin çalışmalarıyla bazı Ermeniler Katolik mezhebini kabul etmiş ve 1328'de "Birleşmiş Kardeşler" (Feres Unis veya Uniates) tarikatı kurulmuştur⁷.

Fransiskan ve onlara bağlı Kapusen misyonerler, 1630 yılından itibaren Mardin, Musul ve Diyarbakır'da faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bu faaliyetler sonucunda Diyarbakır ve Mardin'de bir okul açmışlardır. 1667'de Peder Jean

¹ Abdurrahman Küçük, "Misyonerlik Nedir? (Misyonerlik İle "Tebliğ Arasındaki Fark)", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik, Haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.19.

² Erdal Açıkses, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, cilt; 38, 2001, s. 935.

³ Mithat Aydın, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s.20.

⁴ Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 11; Mehmet Aydın, "Hıristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik", Haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.45.

⁵ Halil İncalcık, *Doğu-Batı Makaleler I*, Ankara, Doğu Batı, 2005, s.298; Aydın, agm, s.45.

⁶ Nahid Dinçer, *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul, 1978, s.43; Hirmis Aboona, *How And When Catholicism Was Imposed on National Churches of Mesopotamia?*, <http://www.nineveh.com/How%20and%20when%20Catholicism%20was%20imposed%20on%20National%20Churches%20of%20Mesopotamia.html> (Erişim: 30. 10. 2014).

⁷ Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. I, MEB Yayınları, İstanbul, 1952, s.55.

Baptiste de St. Aignan Diyarbakır'da bir misyon şubesi kurmuştur. 1670'de Fransiskenlere verilen Doğu Misyonlarının Başrahipliği görevine atanan Baptiste, yerine P. Joseph de Reuilly'yi seçmiştir. Misyonerlik çalışmaları sonucunda Diyarbakır Nasturi Başpiskoposu Joseph (Yusuf) ve onun cemaati 1672'de Katolik yapılmıştır⁸. Bu duruma diğer Nasturi din adamları tepki göstermişler⁹ ve Katolik misyonerlerini cemaatlerini böldükleri gerekçesiyle şikâyetinde bulunmuşlardır. Söz konusu iki grubun mücadeleleri uzun yıllar sürmüştür¹⁰. Fransisken ve Kapusen misyonerler, Diyarbakır'da “*Peres Capucins*” ve “*Soeurs Franciscaines*” adlarında iki okul açmışlardır¹¹. Katolik Kilisesi'nin bir başka misyoner teşkilatı olan Cizvitler 1681-1682 yılları içerisinde bölgede etkin faaliyetler yürütmeye başlamışlardır. 1856'da bölgeye Dominiken misyonerleri gelmişlerdir. Burada bir eğitim kurumu açmış ve dini eğitimin yanı sıra dil eğitimi de vermişlerdir. Erkekler için açılan okul 1860'da ruhsat almış, 1882'de kız çocukları için okul açılmıştır. Gerçekleştirilen bu faaliyetler sonucunda vilayette bulunan Ermenilerin bir kısmı Katolikliği kabul etmiştir. Kendisini Osmanlı ülkesinde yaşayan Katoliklerin hamisi olarak gören Fransa, 1886 yılında Diyarbakır'da Katolik misyonerliğine ve oluşturulan cemaate hizmet etmek maksadıyla bir konsolosluk şubesi açmıştır¹². Buraya başkan olarak atanan kişi doğu dillerini ve İslam âlemini çok iyi bilen M. Felix Bertrand'dır¹³.

1. Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ülkesine Girişi

Amerikalı Protestan misyonerlerin Osmanlı ülkesine ilk gelişleri 1810'da Massachusetts eyaletindeki Boston'da kurulan “*American Board of Commisionersfor Foreign Missions*” (ABCFM) adlı misyoner örgütünün, 1819 yılında Osmanlı topraklarını programına alması ile olmuştur. Bunun sonucunda, 1820 yılından itibaren Amerikalı misyonerler, akın akın Osmanlı topraklarına gelmeye başlamış ve ilk merkezlerini İzmir'de açmıştır¹⁴. Türkiye'de ilk Amerikan misyon kurucuları Phlip Fish ve Levi Person'dur. Hemen faaliyete başlayan bu iki misyoner öncülüğündeki ekip halinde çalışmaya başlamıştır¹⁵. Asıl amacının “*Hıristiyanlığı dinsizler (ya da başka dinden olanlar) arasında yaymak*” olduğu

⁸ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 107.

⁹ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 126-127.

¹⁰ İlhan Pınar, “*Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924) Diyarbakır*”: Müze Şehir, Haz: Ş. Beysanoğlu, M.S. Koz, E.N. İşli, YKY, İstanbul 1991, s.148-149.

¹¹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 161; Korkusuz, *age*, s. 216.

¹² Diyarbakır Fransız Konsoloslugu'nun faaliyetleri hakkında bkz., Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012, s. 67-71.

¹³ Korkusuz, *age*, s. 213-216; Mehmet Şimşek, “*Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri*”, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, (Ed: B. Yedi yıldız-K.Tomenandal), c. III, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2008, s. 797.

¹⁴ Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul, Aktüel, 2004, s.59-60.

¹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 29; Esra Danacıoğlu, “*Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri*”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Haz. Ş. Beysanoğlu, M. S. Koz, E. N. İşli, YKY, İstanbul 1999, s. 166.

şeklinde açıklayan Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarına ayak basmalarından sonra ilk on yıl yöreyi, halkı, devleti tanıma, yerel dilleri, adetleri ve değerleri öğrenmekle geçirmişlerdir¹⁶.

Bu kapsamda Amerikan ABCFM misyoner teşkilatı, Elia Smithve Harrison Gray Otis Dwight adlı iki misyonerlerini Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya göndererek bölgedeki yaşam koşulları ve inanç sistemleri hakkında bilgi toplamakla görevlendirilmiştir. Bu iki misyoner, gezi sonrası bölgede özellikle Ermenilere ve Nasturilere yönelik çalışma yapılması için misyon merkezlerinin kurulmasını önermişlerdir¹⁷.

ABCFM misyonerleri, Anadolu'yu üç misyon bölgesine ayırdı. Buna göre, Antep ve Maraş merkez istasyonunu; Van, Erzurum, Harput, Bitlis ve Mardin Doğu misyonunu; İstanbul, Bursa, İzmir, Kayseri, Trabzon ve Merzifon Batı misyonunu oluşturmaktaydı. 1848 yılında Antep'te misyoner istasyonunun kurulmasının ardından; Musul'da 1850, Arapkir'de 1853, Tokat ve Kayseri'de 1854, Maraş, Halep, Sivas ve Harput'ta 1855, Urfa, Antakya ve İzmit'te 1856, Diyarbakır'da 1857, Mardin¹⁸, Bitlis ve Edirne'de 1858, Adana'da 1863'te arka arkaya misyon istasyonları kuruldu¹⁹.

Protestan mezhebinin temsilcileri olan Amerikalı misyonerler, ilk olarak devletin hâkim kitlesi olan Müslümanlar arasında çalışmaya başladılar. Ancak geleneksel Osmanlı yaşam tarzı ve Müslümanların dini duygularına sıkı bağlılıklarından dolayı onları Hristiyanlaştırmayı başaramadılar. Bunun üzerine misyonerler ikinci çalışma alanı olarak seçtikleri Museviler üzerinde çalışmaya başladılar. Bu konuda William G. Schaffer görevlendirildi. Ancak Schaffer de dini bir bütünlük ve din kurallarına olan sıkı bağlılıklarından dolayı, Musevileri Protestanlaştırmanın mümkün olmadığını gördü. İkinci alanda da başarı sağlayamayan Amerikalı misyonerler bu defa üçüncü çalışma alanı olarak tespit ettikleri Rumlara yöneldiler. Bu konuda misyoner William Goodel görevlendirildi. Rumların millî bilinç kazanma yolunda önemli adımlar atmış olmaları sebebiyle yine başarı sağlanamadı²⁰.

¹⁶ Kocabaşoğlu, *age*, s. 30.

¹⁷ Ömer Turan, “Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwight’a Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlıs Hesap Talat’tan Dönünce”, der., Mustafa Çalık, Ankara, Cedit Neşriyat, 2006, s.194-195; Barbara Merguerian, “Amerikalıların Gözünden 19. Yüzyılda Diyarbakır (1830-1860)”, İngilizceden Çeviren: Altuğ Yılmaz, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri, Edit: Cengiz Aktar, Hrnt Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 38; Danacıoğlu, *agm*, s. 166.

¹⁸ Mardin'de Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri hakkında bkz. Oktay Bozan, “xix. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri”, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Kasım 2014, s. 21-48.

¹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, “Doğu Sorunu”, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (8-9 Mart), Ankara, 1990, s. 69; İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 14.

²⁰ Dilşen İnce Erdoğan, “XIX. Yüzyılda Ermeni İsyânlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerler”, Türk Yurdu, c. 26, Sayı 225, Mayıs 2006, s.69.

Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne Gelişi Ve Faaliyetleri

İngiliz elçisi Lord Stratford Conning'in çabaları ile 1850 yılında Osmanlı Devleti'nin Protestanlara "millet" statüsünün verilmesi ve Osmanlı'nın o dönemdeki siyasi durumu, Anadolu'daki misyoner faaliyetlerinin artmasına sebep oldu. Protestan cemaatine olan katımlarda artış olduğu gibi, misyoner okullarına daha korkusuzca-kovuşturma ve aforoz edilme korkusu ve tehlikesi olmadan-kaydolma olanağı ortaya çıktı²¹. Bu süreçte Amerikalı misyonerler, eğitim ve sağlık hizmetleri geliştirerek halkla daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştılar. Protestan Ermeniler, kendi cemaatlerinin devlet tarafından kabul görmesinden sonra hiçbir korku duymadan, serbestçe hareket etme fırsatı bulduklarından, Protestan okullarına duyulan talep arttı. ABCFM misyonu da bu durumdan faydalanmak üzere Anadolu'ya yönelik girişimlerini artırdı. 1853'te Austen Henry Layard, İngiliz parlamentosunda "Türkiye'de Protestan etkinin hissedilmediği bir yerin bulunmadığını" söylüyordu²². 1830'da Osmanlı ülkesinde hiçbir Protestan yok iken, 1850 yılında Osmanlı topraklarında en az 50 merkezde Protestan ve onlara ait 10 kilise bulunmaktaydı²³.

2. Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır'a Gelişleri

Amerikan ABCFM misyonerleri 1835 yılında Musul, Diyarbakır ve İran'ın Urmiye bölgesinin oluşturduğu üçgende misyon merkezi kurulmasını kararlaştırdılar. Bu dönemde Diyarbakır merkezli çalışmalar Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak düşünülmüştür²⁴. 1850 yılına gelindiğinde Keldani, Süryani, Yakubi, Nasturi topluluklarına verilen genel bir isim olan "Asuri Misyonu" nun kurulması kararlaştırıldı²⁵. Diyarbakır, ABCFM misyonerleri tarafından "Asur Misyonu" olarak adlandırılan bölgenin en kuzey istasyonu idi. Ayrıca, Harput'tan yönetilen Doğu Türkiye Misyonu'nun önemli istasyonlarından biriydi²⁶.

Muhtemelen Diyarbakır'a ilk uğrayan misyonerler 1839'da Dr. Ashael Grant ve Mr. Hommes'dir. Bu kişiler Merkezi Türkiye Misyonu'nun²⁷ merkezi olan Antep üzerinden vilayete gelmişlerdir. Bu dönemde vilayette nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan Müslümanların yanı sıra Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Nasturiler, Rumlar ve Yahudiler yaşamaktaydı²⁸.

²¹ Kocabaşoğlu, *age*, s. 79.

²² Kocabaşoğlu, *age*, s.15.

²³ Aydın, *age*, s.142.

²⁴ Merguerian, *agm*, s. 38; Şimşek, *agm*, s. 797.

²⁵ Resul Çatalbaş, "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, Sayı: 29, s. 120.

²⁶ Kocabaşoğlu, *age*, s. 108.

²⁷ Kocabaşoğlu, *age*, s.94.

²⁸ Talip Atalay, "Diyarbakır ve Mardin'de Misyonerlik Faaliyetleri", Dinler Tarihi Araştırmaları V, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2005, s. 141; Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa karşında almış olduğu Nizip Savaşı'ndaki yenilginin etkilileri Diyarbakır vilayetinde de kendisini açıkça hissettirmektedir. Nitekim Diyarbakır'da bulunduğu bu günlerde halkı, "fırtınadan önceki sessizliğe benzer bir endişe ve beklenti içinde" bulan Dr. Grant vilayetin içinde bulunduğu durumu ve halkın misyonerlere bakışını şöyle anlatır: "Türk ordusunun

Dr. Grant, diğ er misyoner Homes ile birlikte 30 Osmanlı askerlerinin sağladığı güvenlik ile Diyarbakır'dan ayrılarak Mardin'e giderler. 4 Kasım 1846 tarihinde eski Bağdat Metropolit Kartis Diyarbakır'ı ziyaret eder.²⁹ Bu Metropolitin ziyaretinden sonra Ermenilerin Müslüman halk tarafından tehdit edildikleri, ibadetlerine engel olunmaya çalışıldığı hakkında şikâyetler yapılmıştır. Bu şikâyetler üzerine Diyarbakır'daki yetkililere çeşitli fermanlar gönderilmiştir. Bu fermanlardan bir tanesinde “*Diyarbakır'da oturan Ermeniler'in kiliselerinde ayin yapacakları zaman, ayine çağırarak için tahta çalması öteden beri adet iken*” buna müdahale edildiği belirtilmiş ve önünün alınması istenmiştir.³⁰

Dr. Grant ve Mr. Hommes'i 1841'de Hinslale ve Mitchell; 1842'de ise Mr. Laurie takip etmiştir. 1849'da vilayete gelen Mr. Peacbody, “*Diyarbakır'a uğradığında birçok kişinin, vilayete getirilen kitapları okurken ve aydınlanırken bulduğunu*” ifade etmektedir. ABCFM Misyonerlerin Diyarbakır'daki gayrimüslimlere yönelik telkin ve irşad çalışmalarının kısa bir süre sonra netice verdiği görülmektedir. Nitekim daha önceki yıllarda vilayete uğramış olan ve 1850'de tekrar vilayete gelen Mr. Scheider, yaklaşık 50 Ermeni'nin Şabat³¹ gününde toplanıp ayin yaptıklarını rapor etmektedir.³²

1851 yılında Antep'ten Diyarbakır'a gelen Dr. Azariah Smith küçük bir kilise yaptırdı³³. Bu kilisede hem Ermeniler hem de Süryaniler (Yakubiler) bulunmaktaydı. Aynı yıl George W. Dunmore adlı misyoner Diyarbakır'a atandı. Misyonu kurmakla görevlendirilen Mr. Dunmore ile eşinin bir müddet Antep'deki misyon merkezinde kalarak Türkçe öğrenmeleri sağlandı. ABCFM teşkilatının

*yenilgisi ve neredeyse bütünüyle dağılmasının ilk işareti savaş meydanından kaçan ve yol boyunca Kürtler tarafından soyulan askerlerin şehre akmasıydı. Bu olaylardan sonra kentte anarşi ve şiddet egemen oldu, hırsızlık ve adam öldürme kentin günlük işleri arasına girdi. Şehir duvarlarından dışarıya ancak büyük gruplarla birlikte çıkmak mümkün oluyordu. Herkes karşılaştığını soyuyordu ve güçlünün silahı yegâne kanundu. Ve şurası da bir gerçek ki Osmanlı Paşası kentte düzeni sağlamak için çabaladı. Halk, ordunun yenilgisini Avrupa üniforması ve Avrupalı savaş tarzına bağladığından şehirde Avrupalılara karşı büyük bir reaksiyon başladı. Sadece sokaklarda arkamızdan gâvur köpekler diyerek küfretmekle kalmadı, bizi öldürme kararı aldıklarını duyduk.” Asahel Grant, *The Nestorians: The Lost Tribes*, John Murray, London, 1841, s. 18-19; Danacıoğlu, *agm*, s. 167.*

²⁹ İbrahim Yılmazçelik, *Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri*, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara, 2001, s.38.

³⁰ Yılmazçelik, *age*, s.40.

³¹ Hristiyanlar için Pazar günü olan Şabat, Yahudi haftasının yedinci günü olan Cumartesine tekabül etmektedir. Eski Ahit'e göre Şabat, âlemi altı günde yaratan Tanrı Yehova'nın dinlenmeye çekildiği yedinci gündür. Yahudilikte bu günün hem dua ve ibadet hem de insanlar ve hayvanların dinlenmesi günü olduğu düşünülür. Bu günde çalışmak dünyevi herhangi bir iş yapmak, ateş yakıp yemek pişirmek ve benzeri işler yapmak yasaktır; günün sadece dua ve ibadetle geçirilmesi gerekir. Şabat, Eski Ahit'e göre Hz. Musa'ya verilen On Emir arasında yer alır. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s.350.

³² Rufus Anderson, *History Of The Missions Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Volume I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872, s.35.

³² Kocabaşoğlu, *age*, s. 127.

³³ Anderson, *age*, s.35.

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

önemli bir istasyon merkezi olan Antep'te bir süre kalan Mr. ve Mrs. Dunmore 1851'de Diyarbakır'a gelmek için Antep'ten ayrıldı. Diyarbakır'a gelirken devccisinin gafletinden veya ihanetinden dolayı, eşkıyanın saldırısına uğrayarak beraberindeki bütün eşyaları gasp edildi. Bunun üzerine Antep'e geri dönen Mr. Dunmore, vilayet meclis idaresine başvurarak, gasp edilen eşyasının değerinin dört yüz kuruş olduğunu belirterek, bunun Meclis İdaresi tarafından karşılanmasını istedi. Bir süre sonra eşi ile beraber Diyarbakır'a gelen Dunmore, vilayetteki misyon teşkilatının önemli bir yöneticisi ve aynı zamanda Amerikan tebaasından olan Dr. Lobdell tarafından karşılandı³⁴. Mr. Dunmore ve ailesi Diyarbakır'a gelirken onlara, İstanbul Bebek Papaz okulundan mezun olan, Baron Stefan da eşlik etmekteydi³⁵.

ABCFM teşkilatı tarafından Diyarbakır'a gönderilen misyonerlerin büyük ölçüde doktor olduğu görülmektedir. Hz. İsa kendi Tanrısal gücünün bir kısmını hastaları iyileştirmekte kullandığına göre, tıbbi yardım ve bakımın misyoner faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olması doğaldı. Dolayısıyla misyoner faaliyetlerin başladığı yerlerde, bu alandaki çalışmalarda başlar³⁶. Dr. Smith, Dr. Azariah Smith, Dr. David H. Nutting, Dr. Lobdell ve Dr. Judson Smith bunlardan bir kısmıdır. Bu kişiler modern tarzda sağaltım yöntemleri uygulayan hekimlerdir³⁷.

ABCFM Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti içerisinde çalışmayı düşündükleri Hristiyan toplulukları Ermeniler, Keldaniler, Nasturiler ve Süryanilerden oluşmaktaydı. Diyarbakır'a gelen Mr. Dunmore ve eşi kısa süre içerisinde misyon faaliyetlerine başladılar. Diyarbakır'a başka misyonerlerin gelmesi ve buradaki Hristiyanlardan Protestanlığa geçenler ile Protestan cemaatinin sayıları artmaya başladı. İstanbul Bebek Papaz okulundan mezun olan ve Dunmore'a eşlik eden Stefan Antep'ten Diyarbakır'a geldikten kısa bir süre sonra, misyon kayıtlarına göre zaptiye tarafından "*Protestan*" olduğu gerekçesi ile kaba bir şekilde tutuklanmış ve sarhoş ile hırsızların geçirdiği hapis haneye atılmıştır. Vali, bu konuda kendisi ile görüşme talebinde bulunan Mr. Dunmore'u kabul etmemekle birlikte, Stefan'ın salıverilmesini emretmiştir. Dunmore ailesinin Diyarbakır'da bulunduğu bu günlerde, Sabat günü münasebetiyle Papaz Stefan'ın verdiği vaaza 70 kişi katılmış ve her toplantıda katılımın arttığı görülmüştür³⁸.

ABCFM teşkilatının kurumsallaşmaya başladığı bu sıralarda Mr. Marsh adlı bir misyoner ise Mardin'e bir keşif gezisi gerçekleştirmiştir. Bu gezi sırasında Mr. Marsh, Süryanilerin dini başkenti olarak gördüğü Mardin'de istekli kişilerden yüzlerce kişi bulmuş ve misyonerlik merkezi için yer tespiti yapmıştır³⁹.

³⁴ BOA, A.) DVD. DVE, 21/21.

³⁵ Anderson, *age*, s.35.

³⁶ Kocabaşoğlu, *age*, s. 127.

³⁷ Kocabaşoğlu, *age*, s. 42; Yücel, *age*, s. 37.

³⁸ Anderson, *age*, s.35.

³⁹ Anderson, *age*, s.36.

3. ABCFM Misyonerlerine Diyarbakır'da Gösterilen Tepkiler

Diyarbakır'daki ABCFM misyonerlerinin çalışmaları çeşitli güçlüklerle dolu olarak başlamıştır. Bunlardan ilki, misyonerlerin bizzat fiziki varlıklarının ilk elden yarattığı yabancılik duygusudur. Halkın Frenk giysilerine aşına olduğu imparatorluğun batı topraklarından doğuya doğru gidince, misyonerlerin dış görünüşleri giderek daha çok alışılmadık, farklı, yabancı olmanın ilk elden göze çarpan göstergesi olmuş ve tepki çekmiştir. Müslümanlar, muhtemelen bu yabancıların kendi aralarında neyin peşinde olduğunu merak ediyorlardı.

Kent merkezinden kırsal alanlara doğru çıkıldığında misyonerlere karşı tepki daha da derinleşiyordu. Bu durum dini muhafazakârlık ile mahalli Kürt iktidarlarının kendi iktidarlarını koruma kaygısından kaynaklanmaktaydı. Royal Geographical Society'nin ünlü Fırat-Kürdistan keşif gezisine katılan William Ainsworth, anılarında bölgedeki bir Kürt beyinin kendisine şunları söylediğini aktarır: “*Burada ne yapıyorsunuz? Frenklerin bu memlekete girmeye haklarının olmadığını bilmiyor musunuz? ... Kim olduğunuzu ve görevinizi biliyorum. Siz bu memleketi almaya gelecek olan güçlerin öncü kuvvetlerisiniz*”⁴⁰. Dr. Grant 1852 yılında üslerine yazdığı bir raporda “*Avrupalıların Kürdistan'daki varlığının Kürt aşiret reislerini kızdırdığına şüphe yoktur*” diyerek bu tepkiyi ifade etmiştir⁴¹.

Doğrusu bu uzak, bilinmedik ülkeden gelen “*Frenklerin*” bölge insanın algı dünyasında yarattığı şaşkınlıktan ve bu “*Frenklere*” Müslümanların duyduğu tepkiden ziyade, Ermeni ve Süryanilerin tutumundan kaynaklanmaktadır. Ermeni ve Süryani cemaatlerinin liderleri ve geleneksel dini kurumlarının temsilcileri dini teamüllerine ve uygulamalarının birçoğuna itiraz eden Protestan misyonerlerine karşı son derece düşmanca bir tavır sergilemişlerdir. Ermeni⁴² ve Süryaniler açısından kendi müntesipleri olan kişilerin mezhep değiştirmesi ve kendileri ile teolojik tartışmalara girişmeleri kabul edilebilir bir durum değildi⁴³. Misyonerler, kilisenin kendi cemaatini ve iktidarını bu yeni mezhebe karşı koruma çabasına karşı önce Osmanlı yöneticilerinin yardımına başvurmaya çalıştılar. Gerek Doğu Kiliseleri ile ve gerekse Osmanlı yönetimi ile sorunlarında Diyarbakır ve Musul'daki İngiliz diplomatlarının desteğini kullanmaya çalıştılar⁴⁴.

⁴⁰ Danacıoğlu, *agm*, s.169.

⁴¹ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 147.

⁴² Ermeni Patrikhanesi, American ABCFM'in İstanbul'daki faaliyetleri 1839-1846 yılları arasında bir dizi karar ve yasaklama ile önlemeye çalışmış, başarısız olunca da misyonerlerle ilişki ve bu yeni mezhebe eğimli Ermenileri hem kiliseden ve hem de bağlı oldukları loncalardan atarak toplumun dışına itmişti. İstanbul 'da ki faaliyetleri aforoz ve cezalandırma yolu ile engelleme çabası, Diyarbakır'daki misyon merkezi çalışmaya başladığında da küçük ölçekli olarak tekrarlandı. Misyonerlerin düzenlediği Pazar Ayinlerine ve Pazar Ayinlerine ve Pazar Okullarına giden erişkinler ve misyonerlerin sunduğu eğitim etkinliklerine çocuklarını yollayan ebeveynler, Ermeni Kilisesi'nin tepkisi ile karşılaştı. Kilise kendisine bütünüyle yabancı, dayandığı ilkeler itibariyle kendisini var eden ilke ve gelenekleri yok sayan bu yeni mezhebi ve taraftarlarını korumaya çalıştı. Danacıoğlu, *agm*, s. 170.

⁴³ Anderson, *age*, s.35.

⁴⁴ Danacıoğlu, *agm*, s.170.

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

Osmanlı Devleti'nin "*millet sistemi*" içerisinde yer alan Protestan fikirlere sempati gösteren Ermeniler, Ermeni kilisesinden aforoz edilmiş, bu da onların düğün ve cenaze gibi temel ritüellerden mahrum kalmasına, millet tarafından tanzim edilen mesleklerle uğraşmamalarına, Ermeni mezarlıklarını kullanmamalarına neden olmuştur. Nitekim Diyarbakır'dan gönderilen mektuplar, Protestanlara ve sempatanlarına yönelik muamaleye ilişkin şikâyetlerle doludur. Mr. Dunmore, 1852 tarihli raporunda, Protestan bir Ermeni'nin ölümü üzerine, bir grup saldırgan Ermeni'nin mezarlıkta boy gösterdiğini, Ermeni Episkoposunun izni olmasına rağmen cenazenin Protestanlar tarafından defnedilmesine şiddetle karşı çıktığını belirtir. Bir başka olayda ise Mr. Dunmore, Protestan genç bir adamla Asuri Kilisesi'ne bağlı bir kadını evlendirmişti. Bu evliliğe kadının ailesi rıza göstermiş ve iki Müslüman şahitlik etmesine rağmen, düğünün ertesi günü gelinin ağabeyi kızın iade edilmesini talep etmiş ve onu başkasıyla evlendirmiştir⁴⁵. Aynı şekilde Şubat 1852'de Diyarbakır Gregoryan Patriği misyonerlerle ilişki kuranları aforoz etmiştir⁴⁶.

1852 Mayıs ayında karısı ile beraber Antep ve Urfa üzerinden Diyarbakır'a gelen ve etkin bir şekilde misyon çalışmalarına katılan Henry Lobdell'in Mr. Dunmore ile beraber Ulu Camii önünde maruz kaldığı taşlama ve kötü muamele Amerikan misyonerlerinin vilayette karşılaştığı en ciddi olaydır⁴⁷. Misyon kayıtlarına göre olay özetle şöyle meydana gelir:

1852 yılı Mayıs ayı ortalarında bir gün Mr. Lobdell ve Mr. Dunmore, Ulu Camiye bakıp, onun mimari yapısının incelerken, bir kadın gelerek onlara hakaret etmeye başlar ve oradan uzaklaşmalarını söyler. Bu duruma aldırmayan Dunmore ve Lobdell, mermer sütunları incelemeye devam eder. Bunun üzerine orada toplanan kalabalık bir kitle onları çekiştirmeye başlar. Heyecanı ve öfkesi artan kalabalıktan birisi, Lobdell'in şapkasını gasp edip, havaya atar ve ona vurmaya başlar. Bir diğeri ise Dunmore'u boğazından yakalayarak, elindeki asayı almaya çalışır. Ancak buna rağmen kalabalığın elinden kurtulmayı başaran Dunmore ve Lobdell⁴⁸'e taşlar yağdırılmaya devam eder. Saldırıya maruz kalan misyonerler, kendisine atılan taşlardan birisini yanına alarak Vali'nin huzuruna çıkar ve başından geçenleri anlatır. Ancak Vali Abdi Paşa, bir yetkili göndererek kimin haklı ve haksız olduğunu öğrenmek dışında herhangi bir şey yapmayı reddeder ve "*sizin hakkınızda bir şey bilmiyorum*" diyerek suçluları cezalandırmaya yeltenmez⁴⁹.

Mr. Lobdell 21 Mayıs 1852 tarihinde yazdığı mektubunda bir süre için bulunduğu Diyarbakır'da. Dunmore'ın sokakta taşlanmadan ve arkasından "*prote*" haykırırlarını duymadan sokaklarda yürüyebildiği bir günün dahi vaki olmadığını,

⁴⁵Merguerian, *agm*, s. 43.

⁴⁶Danacıoğlu, *agm*, s. 170.

⁴⁷Asahel Grant, *The Nestorians: The Lost Tribes*, John Murray, London, 1841, s. 18-19.

⁴⁸Bu olaydan sonra Dr. Lobdell ve karısı Dicle nehri üzerinde keçi derisinden şişirilerek yapılan keleklerle Musul'a gittiler. Dicle sularının normalden yüksek olması nedeniyle kendilerine ulaşmaya çalışan Arapların ve Kürtler, bunlara ulaşamamıştır. Dört gün süren yorucu bir yolculuktan sonra Musul'a ulaştılar ve orada Mr ve Mrs Williams tarafından karşılandılar. Anderson, *age*, s.36.

⁴⁹Anderson, *age*, s.36; Merguerian, *agm*, s. 44.

birlikte evlerinin damında eksersiz yapmak için yürüyemeye kalktıklarında dahi çevre binaların damlarından taşlar atıldığını anlatmaktadır⁵⁰.

Bu konuda Amerikan Sefareti tarafından Sadaret'e gönderilen 30 Temmuz 1852 tarihli bir muhtırada, Mr. Dunmore ve Mr. Lobdell'in, tarihi camiye bakarken, orada toplanan bir grup Müslüman'ın onları işaret ederek "*bunlar Protestan taifesindedir*" diyerek kötü muamele ve hakarete buldukları ve meskenlerine kadar kovalayıp taşıdıkları ifade edilmektedir. Olayla ilgili olarak kendilerine kötü muamelede bulunan fanatik grubun cezalandırılmasını ve kendilerinin himaye edilmesini talep eden Mr. Dunmore ve Lobdell'in isteklerinin ciddiye alınmadığını dile getiren Amerikan Sefiri, Vali Abdi Paşa tarafından sokağa dahi çıkmasına müsaade edilmeyen Dunmore'nun, Amerika ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan "*Ahidname-i Hümayun*" gereğince vali tarafından himaye edilmesini talep eder. Muhtıranın son bölümünde, Mr. Dunmore ve Lobdell'e yapılan bu kötü muamelenin Diyarbakır'ın mutaassıp Müslümanlarından kaynaklanmadığı, "*şehir-i mezkurde Hristiyan mezheplerinde olanların tahriklerinden veya saye-i müşarunileyh hazretlerini (vali) teşvik eylemelerinden neş'et*" ettiği ileri sürülmektedir⁵¹.

Bu ifade dikkate alındığında meydana gelen saldırıların vilayetteki Ermeni ve Süryanilerin tahriklerinden veya Valinin teşvikinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Mr. Dunmore ve Mr. Lobdell'e ahali tarafından gerçekleştirilen saldırılar nedeniyle 15 Ağustos 1852 tarihinde Hakkâri⁵² ve Kürdistan valilerine hitaben gönderilen tezkirede bu konuya dair bilgiler yer almaktadır. Tezkirede; Protestan misyonerlerine karşı meydana gelen kötü muamelenin, Amerikalı misyonerlerin Nasturileri kendi mezheplerine dâhil etmek için yaptıkları faaliyetlerden kaynaklandığına vurgu yapılarak, "*düvel-i ecnebiye tebeasının hüsn-i himaye ve vikayesi*" için Osmanlı yetkililerinin gereken tedbirleri alması istenmiştir⁵³.

⁵⁰ Danacıoğlu, *agm*, s.168.

⁵¹ BOA, A.) DVD. DVE, 21/21.

⁵² Bu dönemde Hakkâri vilayetinde de Amerikan tebaasından olan Protestanlara karşı bir takım saldırılar yapılmaktaydı. Nitekim 28 Ekim 1852 tarihinde Amerikan Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen bir taktirde; Hakkâri'nin Gevar kazasının Memikan köyünde ikamet eden ve Amerikan tebaasından olup aileleri ile beraber bulunan Mösyö Kavan ve Mösyö Dipa'nın Nasturi Patriği'nin tahriki nedeniyle kötü muameleye maruz kaldığı ve rencide edildiği, Hakkâri valisinin ve devlet memurlarının ise bunların emniyeti ve korunması konusunda duyarsız kaldıkları ve bu kişilerin ikameti için hane ruhsatı verilmediği hâlbuki Amerikan tebaasından olan bu kişilerin iki devlet arasında yapılan "*ahidname-i hümayun*" gereğince en iyi şekilde "*himayet, sıyanet ve emniyetlerin istihsaline*" çalışılması, istenmektedir. Amerika ile Osmanlı devleti arasında yürürlükte bulunan Muahede'nin; Osmanlı topraklarında bulunan Amerikan tebaasının himaye olunması, tüm imkânlardan faydalanması, ev ve mülk sahibi olabilmesi gibi hakları içerdiği Amerikan Maslahatgüzarı Braun tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 23 Mart 1853 tarihli taktirde dile getirilmiş ve bu nedenle Hakkâri Vilayetinde mağdur olan misyonerlerin muahede gereğince korunması ve ihtiyaçlarının giderilmesi için ilgili valiye gerekli uyarının yapılması istenmiştir. BOA, İ.MVL, 271/10434.

⁵³ BOA, HR. MKT, 59/36.

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

Vali Abdi Paşa'nın Amerika misyonerlerine karşı meydana gelen tepkilere karşı çok duyarsız kaldığı sonraki bazı telgraflarda da ileri sürülmüştür. Abdi Paşa'nın bu duyarsızlığı nedeniyle bir müddet sonra misyonerlere karşı yeni saldırıların meydana geldiği ileri sürülmektedir. Nitekim Amerikan Maslahatgüzarı Mösyö Braun, 23 Mart 1853 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdiği takirde, Mr. Dumore ve Lobdell'in maruz kaldığı kötü muamele nedeniyle olaylara sessiz kalan Vali Abdi Paşa "*merkumların canlarını tehlikeye ilka' (terk) eden bir takım mutaassıbı tekdir etmekten itinab (sakinmak) eyleyerek izhar etmiş olduğu âdem-i insaniyet*" ifadesiyle eleştirmektedir.

Takririn devamında daha önce bu konuda Abdi Paşa'nın uyarılması hususunda gerekli talimatın verilmesini talep ettiğini ifade eden Mösyö Braun, vilayete gönderilen "*evamir-i aliye*"nin nazar-ı itibara alınmadığını, bir süre sonra Amerikan tebaasından başka bir kişinin evinde otururken evinin taşlandığını ve bu nedenle yaralandığını dile getirmektedir. Bu durum karşısında, Vali Abdi Bey'in Amerikan tebaasından olan bu kişileri "*muamele-i keriheden(kötü) ve muhataradan siyanet (koruma) babında*" hemen hiçbir şey icrasına teşebbüs etmediğini⁵⁴ ifade ettikten sonra meydana gelen bu huzursuzlukların ya Vali'nin Amerikalı misyonerlere garazından kaynaklandığı veyahut mutaassıp bir takım kişilerin kendi fesatları için Vali'yi alet olarak kullandığını ileri sürmektedir. İddialarını bu şekilde dile getiren Mösyö Braun, Valinin kötü muameleye maruz kalan kişilerden özür dilemesini ve Amerikan tebaasından olan kişileri himaye etmesini istemiştir⁵⁵.

Amerikan Sefiri Mösyö Braun'un Diyarbakır Vilayeti'nde Amerikan tebaasından olan ve bir takım kötü muamelelere maruz kalan kişilere karşı tazyik ve saldırıların önlenmesi için Hariciye Nezareti'ne çok sayıda muhtıra verdiği anlaşılmaktadır⁵⁶. 10 Haziran 1853 tarihinde Meclis-i Vala'ya takdim edilen muhtıraların birisinde, Diyarbakır'da bulunan Mr. Dunmore ve Lobdell'e bir takım bahaneler ile tazyik olunmasının Nasturi Patriği'nin iğvasıyla (aldatma) meydana geldiği vurgulanmaktadır. Aynı gün Meclis-i Vükela'da alınan kararda, "*düvel-i ecnebiye tebeasının Memalik-i Mahrusa'da hüsn-i vikayesi ve muhafazası Ahkâm-ı Ahidname*"den olduğu vurgulanarak Amerikan tebeasına ve Protestan taifesine yönelik "*gayr-i layıka vukua getirilmemesi*" dile getirilmiştir⁵⁷.

Amerikan Sefareti ve Osmanlı belgelerinde dile getirildiği gibi, ABCFM belgelerinde de vilayette Protestan misyonerlerine karşı olan husumetin diğer Hıristiyanlar tarafından organize edildiği görülmektedir⁵⁸. Muhtemelen bu zümrelerin şehirde yaptıkları propagandalar hem Müslüman ahaliyi ve hem de Vali'yi misyonerlere karşı tavır almasına neden olmuştur. Nitekim Amerikan misyonerleri, Diyarbakır Vilayeti'nde gördükleri tepkilerin gerisinde asıl olarak kentteki Gregoryan Ermenilerin etki ve yönlendirmesinin bulunduğundan söz ederler⁵⁹.

⁵⁴ BOA, İ.MVL, 271/10434.

⁵⁵ BOA, A.) M..., 10/19.

⁵⁶ BOA, İ.MVL, 271/10434.

⁵⁷ BOA, İ.MVL, 271/10434.

⁵⁸ Anderson, *age*, s.37.

⁵⁹ Kocabaşoğlu, *age*, s. 101.

Ulu Camii önünde misyonerlere yönelik olaylar yaşandığında, Diyarbakır misyon teşkilatının etkin bir üyesi olan Mr. Marsh Antep'teydi. Mr. Marsh, Antep'ten kendisine eşlik eden Aziz Agustus Walker ve karısıyla beraber 1853'de Diyarbakır'a geri gelmişlerdir. Bu sırada Mr. Dunmore'un çalışmalarıyla cemaat yaklaşık olarak iki yüz kişiye ulaşmıştır. Bir süre sonra Musul'dan Diyarbakır'a gelen Lobdell, vilayetteki misyon çalışmalarına devam etmiştir. Lobdell'in özellikle doktor olması nedeniyle yapmış olduğu sohbetlere, aralarında Süryanilerin ve hatta Müslümanların da bulunduğu birçok kimse katılmaya başlamıştır. Dr. Lobdell'in, verdiği sohbetler, koyu Katoliklerin tepkisine neden olmuş ve bir takım şikâyetlere zemin hazırlamıştır. Lobdell'in yaptığı faaliyetlerle sadece Protestan olmayan Hıristiyanları değil aynı zamanda Müslümanları da Protestanlaştırmaya çalıştığı iddiasını dilendiren Katolikler, kadıya başvurarak, Müslümanların Lobdell'i ziyaret etmesinin engellenmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Kadı, Lobdell'in sadece tıbbi gerekçelerle Müslümanlarla görüşmesini ve dini propaganda yapmaması gerektiğini belirtmiştir⁶⁰.

Bu dönemde, Hani istasyonunda görevli olan Mr. Walker ile Diyarbakır'a gelen yerli Vaiz Stefan önemli bir konuma sahip idi. Baron Stefan'ın faaliyetlerinden rahatsız olan Vali, onun şehirden ayrılmasını emretmiş ancak Stefan valinin bu isteğini yerine getirmemiştir. Bu durum üzerine İngiliz konsolosluğunun ve Amerikan Sefareti'nin etkin çabaları neticesinde vali görevden alınmıştır⁶¹.

4. Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır'da Kabul Görmesi

Mart 1854 yılında Mr. Marsh, Lobdell, Dunmore ve Walker katkılarıyla "Asur Missionary" tarafından yeni bir kilise inşa edildi. Bu dönemde büyük Hıristiyan köyü olan Kıtırbıl'da önemli çalışmalar yapıldı. İbadet dili olarak Arapça'nın tercih edildiği Kıtırbıl'da, 20 Protestan ve birçok kilise üyesi mevcuttu⁶². Dr. Henry Lobdell, yaklaşık olarak günde 100 hastaya bakmakta idi. Misyon teşkilatının gittikçe büyümesine rağmen, halen misyonerler yuhanlanmakta ve kötü muameleye maruz kalmakta idi. Bu arada misyon çalışmalarını yürüten kişilerin çeşitli nedenlerle vilayetten ayrıldığı ve bu nedenle misyonerlik çalışmalarının yavaşladığı görülmektedir. Mr. Dunmore, 1855 ilkbaharına kadar kalacağı Arabgir'deki hasta eşinin yanına; Mr. ve Mrs Walker ailesi ise Diyarbakır güvenli olmadığı için 1854 yazında Antep'e gitmişlerdi⁶³. Ancak 1854

⁶⁰Anderson, age, s.37.

⁶¹Anderson,age, s.39.

⁶²Anderson,age, s.39.

⁶³ Amerikalı Mösyö Walker ve eşi Antep'e giderken Karabahçe adlı köye ulaştığında bir takım eşkıyanın saldırısına maruz kalır. Saldırıda kendisi darp edilmekle birlikte, beraberindeki katırcılardan birisiyle, bir hizmetkârı fena halde yaralanır ve dört bin kuruşluk eşyası gasp edilir. Amerikan Sefaretinden, Hariciye Nezareti'ne bildirilen telgrafta, yolların güvenli olmaması ve gerekli zabtiyenin tahsis edilmemesi nedeniyle Diyarbakır valisi ile Siverek Kaymakamı suçlanır ve Mösyö Walker'in zayi olduğu iddia edilen mallarının vilayet tarafından karşılanması istenir. BOA, HR. MKT, 88/8; Merguerian, *agm*, s. 48.

Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne Gelişi Ve Faaliyetleri

sonbaharında, daha önce vilayette misyon çalışmalarında bulunan, David H. Nutting ve eşi Diyarbakır'a geri döndüler⁶⁴.

Bu dönemde W.R Holmes'un İngiliz Konsülü olarak vilayete atanması ve bu kişinin ABCFM misyonerlerini koruması Protestanları son derece memnun etti. Ayrıca bu dönemde ciddi bir hastalığa yakalanan Diyarbakır valisinin, Dr. Nutting'in sunduğu tıbbi hizmet karşılığında iyileşmesi, misyonerlerin Vali'nin de arasında bulunduğu şehrin önde gelen Müslümanları ve hükümet yetkilileri tarafından tanınmalarına ortam hazırladı. Böylece artık Vali'nin koruması altına giren misyonerler, sokaklarda yuhalanmadan ve taşlanmadan rahatça dolaşabilmekte ve her yere giriş izni alabilmekteydiler. Bir başka misyoner doktorla beraber valiyi tedavi eden Dr. Nutting bu süreci üslerine şöyle rapor etmektedir:

*“Buraya gelişimizin üzerinden daha iki hafta geçmeden, Paşa ölümcül bir hastalığa yakalandı, beni onun yanına yolladı. Bütün maiyeti, bunu bir ölüm kalım meselesi olarak görüyorlardı. Biz de onu her gün, bazen gün de bir iki kez ziyaret ediyorduk. İyileşmeye başlar başlamaz bana büyük bir şükranla iki at verdi. Bu süreçte şehirdeki bütün devlet memurlarını ve etkili Müslümanları tanıma fırsatımız oldu, istisnasız her birinden büyük saygı gördük. Paşa, iyileştikten beri, bizi sık sık davet ediyor. Bizi dostları olarak nitelendiriyor ve çok yakınına oturmamızı istiyor, hatta bazen sohbet ederken ikimizin de ellerini tutuyor. Bu tavrı, geçen sene misyonerlere yönelik muamelesinden, öfkeli bir tonla “Bu Amerikalıların burada ne işi var?” diye soran tavrından çok farklı”.*⁶⁵

Bu gelişmeler neticesinde Antep'de bulunan Mr. Walker, vilayete geri döndüğünde tahminlerinin ötesinde bir durumla karşılaşmıştır. Kış süresince yapılan faaliyetler neticesinde, Nisan 1855'de 450'den az olmayan bir cemaat oluşmuştu. Protestan mezhebine geçişler sadece Ermeni ve Yakubiler sınırlı değildi. Aynı zamanda Protestanlığa geçenlerin ciddi şekilde kınandığı ve hapsedildiği Katoliklerden bile geçişler olmaktadır⁶⁶.

İngiltere'nin İstanbul Elçisi Stratford Cannig'in etkin müdahaleleriyle Protestan mensuplarının ayrı bir cemaat olarak kabul edilmesi ile beraber 1860'ların başlarında kentte Amerikan misyonerleri yabancı kalmaktan kurtulmuş, hem Müslümanların muhafazakârlıkları ve hem de Emreni Gregoryan ruhbanın reaksiyonları sona ermiştir. 1860 yılında kentte bir süre kalan misyoner Dwight kente girişlerini şöyle anlatmaktadır: *“Mr. Schneider ve Dr. Nutting ile beraber Urfa'dan Diyarbakır'a gitmek üzere yola çıktık ve şehre 18-20 km kala at sırtında sekiz veya on Protestan kardeşimizce karşılandık, birkaç mil ilerde ise aziz kardeşimiz Walker ve vaiz Baron Tomas bizi bekliyordu ve Diyarbakır'a yaklaştığımızda hatırı sayılır bir kalabalık bize katıldı. Böylece şehre bir zafer alayı havasında girdik. Şehirde İstanbul'da olduğumdan daha az emniyet altında olduğum hissini verecek hiçbir şey görmedim ve duymadım.”*⁶⁷

⁶⁴ Anderson, *age*, s.37.

⁶⁵ Merguerian, *agm*, s. 43.

⁶⁶ Anderson, *age*, s.39.

⁶⁷ Danacıoğlu, *agm*, s.170.

1861 yılında vilayette misyon çalışmalarını yürüten Mr. Walker, şehirden ayrılarak Musul'a gitti⁶⁸. Bu dönemde yerli papazlardan (pastor) birisi İstanbul'a diğeri de Harput'a eğitimlerini geliştirmek için gönderildi. Ancak buna rağmen bu dönemde vilayetteki misyon çalışmalarının ileri bir düzeye geldiği anlaşılmaktadır. Mr. Walker, 1866 yılında eşi ile birlikte misyon çalışmalarını yürütmek için Diyarbakır'a geri döndü. Mr. Walker karşılaşmasını şöyle anlatmaktadır:

“şehirden iki üç saat uzaklıkta at sırtında olan kişilerle karşılaştık. Katır ve eşeklerle gelenler ise daha yavaş geldiklerinden daha geride bulunmaktaydı. Şehre yaklaştıkça, kadın, çocuk ve erkeklerden oluşan büyük bir kalabalık tarafında içten bir şekilde hoş geldin diyerek karşılandık. Okullardan birisinin öğrencileri yolun kenarına düzgün bir şekilde ayakta dizilmiş bir şekilde şarkı söylüyorlardı. Bu şekilde 200'den fazla kişi kendi evimize kadar bize eşlik ettirler”⁶⁹. Bu sırada Diyarbakır'da kolera salgını hüküm sürmektedir. Diyarbakır misyon faaliyetleri ve vilayetteki Protestanlar için büyük bir değer taşıyan Mr. Walker buraya geldikten kısa bir süre sonra hayatını kaybetti⁷⁰.

Bu yıl Harput merkezli Doğu Misyonu'nun başında bulunan Mr. Herman N. Barnum Diyarbakır ve Mardin'i de içerisinde alan birçok şehri gezdi. Harput İlahiyat Okulu'ndan yeni mezun olan yerli papazların bölgede Protestanlığı yaymak için bu gezinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır'da önemli toplantılar yapıldı ve vaazlar verildi. Bu toplantılardan birisine 850 kişi katıldı. Papazlardan birisi Protestanlığa geçmemiş olan kişileri aydınlatmak ve ikna etmek için önemli bir konuşma yaptı. Mr. Barnum beraberindeki misyonerler ve altı papazla beraber misyon çalışmalarını denetlemek için Mardin'e hareket etti ve bir süre orada kaldı⁷¹.

5. ABCFM Misyon Teşkilatının Eğitim ve Dini Faaliyetleri

Diyarbakır ABCFM misyon teşkilatı, 1850 yılında Mr. Dunmore tarafından kurulmuş ve yoğun bir şekilde bazı zorluklara rağmen çalışmalara başlamıştı. Misyon çalışmaları sırasında Protestan misyonerlerin karşılaştıkları engeller sadece kendilerine karşı Müslüman ve Doğu Hristiyanlarının gösterdikleri tepkiler değildi. Karşılaşılan bir diğer engel ise kullanılan dillerin çeşitliliği idi. Burada yaşayan halkların ve dillerin çeşitliliği, başlangıçta bir misyon merkezinin kuruluşu açısından bir avantaj olarak görülmüştü. ABCFM'nin 1857 tarihli raporunda, Türkler, Ermeniler, Ermeni Gregoryanlar, Süryani Yakubiler, Nasturiler, Rum Ortodokslar, Ermeni Katolikler, Keldaniler, Rum Katolikler, Yahudiler ve Yezidilerden bahsedilerek *“birbirlerinden farklı bu kadar çok ırkın ve bu kadar fazla dilin bulunduğu başka bir yer bulmak güçtür”* deniyordu. Raporun devamında, Arapça, Türkçe, Ermenice, Kürtçe ve Zazaca ve biraz Fellahça veya Süryanice konuşulduğundan, *“Diller de bir Babil Kulesi adeta”* ifadesi yer alır.

⁶⁸Anderson, *age*, s. 77.

⁶⁹Anderson, *age*, s. 86.

⁷⁰Anderson, *age*, s. 91.

⁷¹Anderson, *age*, s. 132.

Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne Gelişi Ve Faaliyetleri

Başlangıçta avantaj olarak görülen bu çeşitlilik kısa süre sonra birçok sorun doğurdu⁷².

Bu sebeplerden dolayıdır ki Mr. Dunmore'nin 1853 yılı raporunda bölgede geçerli tek bir dilin olmamasını misyonun karşılaştığı sorunlardan birisi olarak sunmaktadır: “Cemaatimiz, Yakubiler ve Ermenilerden oluşuyor. Her iki topluluk da çok mükemmel olmasa da Türkçe biliyor. Fakat bu durum kadınlar için geçerli değil. Çok az Türkçe biliyorlar. Şehir merkezinde Süryanilerin Türkçeleri Arapçalarından iyi ama köylerde halkın konuştuğu dil ya Arapça ya da Ermenice'dir”. Vilayetteki Hristiyanlar birden çok dili konuşmaktaydılar. Oysa Protestan misyonerliğinin mihenk taşı, inananlara anlayabilecekleri dillerde “tanrının kelamını ulaştırmaktı”. Bu nedenle, diğer dillerle birlikte daha 1820'li yıllarda İncil'in Kürtçe'ye çevrilmesi gündeme gelmişti. Ancak misyonerlerin bölgeye yapılan geziler sonucu Kürtçe'de pek çok lehçenin olduğunu fark etmeleri, bu projenin hayata geçirilmesini zorlaştırmaktaydı⁷³.

Buna rağmen Kürtçe konuşan Ermenilerin varlığı misyon merkezinin çeviri işini gündemine almasına yol açtı. Diyarbakır merkezinde ve Hani istasyonunda çalışan Papaz Baron Stepan 1856 yılında önce dört İncil'den biri olan Matta İncil'ini Kürtçe'ye çevirdi, bunu diğer İncillerin çevirisi izledi. Kürtçe İnciller İstanbul'daki American ABCFM matbaasında Ermeni alfabesiyle basıldı. Fakat Kürtlere, İncillerden faydalanabilmeleri için okuma öğretmek zor bir işti⁷⁴. Bu çalışmalar neticesinde 1850'de misyonun kentte kuruluşunun peşi sıra hızla uç istasyonlar kurulmaya başlandı.1856-1857 yılları arasında Diyarbakır'ı ziyaret eden R.J. Garden Diyarbakır'da kaldığı süre içerisinde Amerikan misyonerlerinin Diyarbakır'daki faaliyetleri ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

“Diyarbakır Amerikan misyonun merkezinden biridir. Bu takdire şayan kuruluşun üç beyefendi ile tanıştık. Üçü de evli idi. Kilisenin 39 üyesi ve 200-300 erkek öğrencisi vardı. Yerli öğretmenler misyonerlere yardım ediyorlardı. Benimde katıldığım bir dini ayinde cemaat oldukça kalabalıktı ve yaklaşık 400 kişi vardı. Yedi kadın okuyabiliyor, bir ikisi yazabiliyor birçoğu yeni yeni öğreniyordu. Genel olarak Diyarbakır'daki misyonerlerin başarı şansı oldukça yüksekti. Amerikan misyonerleri Müslümanlara değil yerli Hristiyanlara gönderildi. Politikaları ve güvenlikleri gereği Müslümanlarla uğraşmaları yasaktı.”⁷⁵

1856 yılında Diyarbakır'da beş personeli ile İngiliz konsolosluğunda görev yapan W.R. Holmes, İngiliz hükümetinin yardımı ile biri ikametgâh diğeri ise konsolosluk olmak üzere iki yer yaptırmıştı. Konsolos Holmes'in Diyarbakır'dan ayrılacağı sırada mesken olarak kullanılan yer ile konsolosluk binası misyonerler tarafından bin dolara satın alınarak ibadet yapılan evlere katılmıştır.1859 yılı sonlarına kent merkezindeki kilise üyelerinin sayısı 61'e ulaşmıştı. Misyonerlerin evlerinde yapılan ayinlere katılanların sayısı artıp bu evlere sığmayınca bazı evler misyonerler tarafından satın alınıp faaliyete sokulmuştur. Amerikan ABCFM'nin 1860 yılı raporunun Diyarbakır'daki faaliyetlere ilişkin kısmı “bütün Türkiye'de

⁷²Merguerien, *agm*, s. 42.

⁷³ Danacıoğlu, *agm*, s.171.

⁷⁴Merguerien, *agm*, s. 42.

⁷⁵ R.J. Garden, *Description of Diarbekr*, Journal of Royal Geographical of London Vol.37. London, 1867, s. 182-183.

misyonerlik çalışmalarının Diyarbakır'da ki kadar başarılı olduğu yalnızca iki ya da üç yer vardır" ifadesiyle başlıyordu⁷⁶.

1860 yılında tekrar Diyarbakır'a gelen Mr. Dwight, şehirlerdeki Hristiyan nüfusun yavaş ama sürekli bir biçimde mevcut koşullarının iyileştiğini belirtmektedir⁷⁷. Diyarbakır merkezinde Amerikan Protestan misyonerlerinin açmış oldukları "Amerikan kız ve erkek mektebi" isminde okullar faaliyet göstermiştir.⁷⁸ Kız ve erkek okullarının başarılı öğrencileri misyonun ilk yıllarında ileri eğitim için İstanbul'daki misyon okullarına yollanıyordu. Daha sonraki yıllarda ise öğrenciler anadillerine göre Harput veya Mardin'deki okullara yollanmaktadır.1860 yıllarında Diyarbakır merkeze bağlı olarak Kıtırbil⁷⁹, Hani, Çermik, Maden Hazro, ve Siirt asıl olarak birer yerli yardımcının çalıştığı zaman zamansa misyonerlerin uğradığı uç istasyonlar olarak faaliyetteydi⁸⁰. 1861 yılında Diyarbakır Protestan Kilisesi'nin 84 üyesi bulunurken Şabat günü okula 284 öğrenci devam etmekteydi. Misyon çalışmaları için Kıtırbil Köyü'nde bir bina inşa edildi. Diyarbakır merkezindeki ilk Protestan Kilisesi'ne Baron Tomas Boyajiyen yerli papaz olarak atandı⁸¹.

1865 yılına gelindiğinde Diyarbakır'a Ergani, Satuköy, Derik, Karabaş ve Kabaköy'deki uç istasyonların eklendiği görülmektedir. ABCFM Raporu, Hani, Kıtırbil ve Hazro'da birer ibadet mekânının ve sistematik eğitim veren pazar okulunun bulunduğu bilgisini vermektedir. 1866 yılında iki ayrı kiliseye sahip olan Protestanların kiliseye üye olan kişi sayısı 127 olup, pazar ayinine katılanlar ise yaklaşık 350'dir⁸².

Bu dönemde Mardin ABCFM istasyonunun öneminin arttığı anlaşılmaktadır. Birçok istasyon gibi zaman zaman merkez istasyon olarak faaliyet göstermiş olan Diyarbakır, kendisine bağlı Derik, Kıtırbil, Karabaş, Kabaköy, Satıköy, Hazro, Lice istasyonları ile beraber 1868 yılında Mardin istasyonuna bağlanmıştır⁸³. Böylece Doğu Türkiye Misyonu açısından Diyarbakır bölgesel bir merkez olma özelliğini

⁷⁶ Danacıoğlu, *agm*, s.170.

⁷⁷Mr. Dwight, Diyarbakır kasabasında Türklerden Hristiyanlara doğru bir emlak hareketinin olduğunu, kent merkezinde önceki gelişindeki bazı Türk mahallelerinin Hristiyanların eline geçtiğini belirtiyor, bu sürecin hâlihazırda devam ediyor olduğunun altını şu sözlerle çiziyordu: "Ermeniler, Yakubiler ve Protestanlardan oluşan Hristiyanlar mütemadiyen Türklerin evlerini alıyorlar." Dahası Dwight'ın gözlemlerine göre bazı Türk mahalleleri terk edilmiş, harabeye dönmüştü. Mr. Dunmore'un verilerine göre bu sırada Diyarbakır kasabasında; 4.000 Müslüman, 1.500 Ermeni, 250 Katolik Ermeni, 287 Yakubi Ermeni, 200 Keldani, 30 Katolik Süryani, 50 Rum, 55 Yahudi ve 30 Protestan yaşamaktadır. Mr. Dwight "Emlak"taki bu el değiştirmeyi Hristiyanların giderek ekonomik olarak daha iyi bir duruma gelişlerine bağlamaktadır. Danacıoğlu *agm*, s.170.

⁷⁸Danacıoğlu, *agm*, s.171; Mutlu, *age*, s. 326

⁷⁹ Dicle Nehri'nin hemen doğusunda olan ve Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı bir köy olan Kıtırbil misyon çalışmaları açısından önemli özelliğe sahiptir. Kıtırbil bu özelliğinden dolayı Misyon kayıtlarında sık sık geçmektedir. Anderson, *age*, s. 77.

⁸⁰ Danacıoğlu, *agm*, s.171.

⁸¹Anderson, *age*, s. 77.

⁸² Danacıoğlu, *agm*, s.172.

⁸³ Yücel, *age*, s. 156.

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

yitirmiştir. Nitekim 1869 yılı raporunda Diyarbakır, Mardin merkeze bağlı 1 icazetli vaiz ve 4 öğretmenin çalıştığı bir uç istasyon olarak yer almaktadır⁸⁴.

Harput istasyonunun Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisinde dâhil edilmesiyle hızlanan yayılma süreci yaklaşık olarak 1875 yılına kadar sürmüştür. Diyarbakır 1871 yılında bu sefer bir dış istasyon olarak Harput'a bağlanmıştır⁸⁵. Buna daha önce Diyarbakır merkez istasyonuna bağlı olarak oluşturulmuş istasyonlar da Harput'a bağlı birer dış istasyon haline gelmiştir. Bunlarından Bakır Madeni ve Ergani 1866, Lice 1868, Dibne ve Satıköy ise 1874 yılında Harput'a bağlanmıştır⁸⁶.

Amerikan misyonerleri Anadolu genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da yaptıkları eğitim etkinlikleriyle bölgede tutunabilmenin yollarını aramışlardır. Aşağıdaki eğitim ile ilgili sayısal veriler Diyarbakır bölgesindeki büyümenin hızını göstermektedir⁸⁷:

1860-1865 yılları arasında Diyarbakır misyon teşkilatına bağlı okul ve Öğrenci sayısı şöyledir:

Yıl	1860		1861		1862		1864	
	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci
Diyarbakır Merkez	3	105	3	110	2	100	3	115
Kıtırbl	1	17	1	18	-	-	1	30
Hani	1	21	1	22	-	-	1	16
Hazro	-	-	-	-	-	-	1	17
Çermik	1	9	1	10	-	-	-	-
Karabaş	-	-	1	13	-	-	-	-
Toplam	6	152	7	173	2	100	6	178

⁸⁴ Danacıoğlu, *agm*, s. 173.

⁸⁵ Yücel, *age*, s.144.

⁸⁶ Yücel, *age*, s. 145.

⁸⁷ Danacıoğlu, *agm*, s.172.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Amerikan ABCFM misyon teşkilatı Diyarbakır'da kurulduktan kısa bir süre sonra vilayet merkezi başta olmak üzere bazı noktalarda okullar açmaya başlamıştır. Nitekim 1860-1865 yıllar arasında misyon merkezine bağlı noktalarda eğitim-öğretim faaliyetlerin yapıldığı görülmektedir. Okul ve öğrenci sayısının artışı dikkate alındığında eğitim ve dini alanda kurumsallaşmaya başladığı dikkat çekmektedir. Misyon raporlarının bazılarında bazı yerlerdeki faaliyetlere değinilmediği için oralardaki okul ve öğrenci sayısı hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Amerikan ABCFM'ın 1870 yılı raporunda, Kürt bölgelerinde Kürtçe konuşan Ermenilere yönelik olarak 5 yardımcının çalıştığı 6 merkez oluşturulduğu yer almaktadır. Amerikalı misyonerlerin eğitim kurumlarının yanı sıra Diyarbakır'da açmış oldukları bir diğer kurumda sağlık merkezleridir. 1909'da Amerika'ya göç etmiş Diyarbakırlı bir Ermeni'nin maddi katkılarıyla kentte bir dispanser geçici olarak açılmış ve teşekküllü bir hastane binasının inşaatına girilmiştir⁸⁸. Bunun için kurumlardan tıbbi misyona birçok yardım yapılmıştır. Bu yardımların çoğunu Ermenilerin yaptığı görülmektedir⁸⁹. Bir doktor ve bir hemşirenin çalıştığı sağlık merkezinde yılda ortalama 8000 kişinin tedavisi gerçekleşmiştir. 1910-1914 tarihleri arasında bu sağlık merkezinde Dr. Judson Smith görev yapmaktadır. Diyarbakır'daki misyonerlerin sınır dışı edilmesiyle şehirdeki sağlık merkezi bir daha açılmamak üzere kapanmıştır.⁹⁰

6. Amerikan Misyonerlerinin Siyasi Faaliyetleri

Amerika Birleşik Devletleri XIX. Yüzyılın son çeyreğinde diplomatik bağlamda Osmanlı Devleti ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştır⁹¹. Bu süreçte bazı Osmanlı vilayetlerinde Ermeni olaylarının başlaması üzerine ABCFM misyonunun çalışmaları bu gelişmelerden etkilenmiştir⁹². Misyon artık, eğitim ve kültürel çalışmalardan çok bir yandan Ermenilere yardım toplama girişimleri diğer yandan siyasi açıdan Ermeniler lehine bir ortam oluşturma çabaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenden dolayıdır ki Amerikan misyonu 1894'te Mardin merkezinde meydana gelen Ermeni olayları sırasında adeta sığınma yeri olmuştur⁹³.

Mardin Mutasarrıfı Enis Paşa da, 1894 olaylarında sırasında, Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin olaylarda rol oynadığını merkeze bildirmektedir⁹⁴. Ermeni olaylarının meydana gelmesinde ve yayılmasında Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin yer aldığının sabit olduğuna vurgu yapan Enis Paşa, bu kişilerin “teşvik-i ezhan ve ilka-yı galeyana yolunda isti'mal eyledikleri desayis ve mefasid ve

⁸⁸ Ayhan Öztürk, “Amerikan Board'ın Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonlar”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 23, Yıl: 2007/2, s. 69.

⁸⁹ Kocabaşoğlu, *age*, s. 128; Açıkse, *age*, s.177.

⁹⁰ Danacıoğlu, *agm*, s.173.

⁹¹ Kocabaşoğlu, *age*, s. 22.

⁹² Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin Cemaat Aşiret Devlet, Toplumsal ve Ekonomik Vakfı Yayınları*, İstanbul, 2001, s. 285.

⁹³ Aydın ve diğerleri; *age*, s. 282.

⁹⁴ Aydın, *age*, s.193; Açıkse, *age*, s.117.

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

Amerika ve İngiltere'de bulunan erbab-ı fesad ile daire-i iğtişâş dâhilinde alet-i şuriş olduklarını" belirtmektedir. Ayrıca Osmanlı ülkesinde insanlığa, farklı din ve mezheplere hizmet eder gibi gözüken misyonerlerin bu kisve altında "*maksad-ı siyasiyeye müte'allık harekât-ı müfsidetkaraneden hali olmadığını*" vurgulamaktadır.

1895 Kasım'ının ilk günlerinde Diyarbakır'da meydana gelen Ermeni olaylarının⁹⁵ cereyan ettiği günlerde Mardin Protestan Mektebi'nde Muallimlik yapan Hanoş Efendi'nin "*Ermenistan'ın teşekkülüne*" dair el yazısıyla yazdığı "*varaka-yı muzırâ*" Nusaybin kazasında neşr olununca bu durum Nusaybin'de de olayların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir⁹⁶. Bu olaylarda Amerikan misyonerlerinin yer alması veya Osmanlı yetkililerince öyle mütalaa edilmesi Amerikalı misyonerlerle yerli yöneticilerin arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur.

Bu gelişmeler üzerine ABD misyonerlerinin artık yerel yöneticilere karşı kendilerini "*koruyacak*" bir güce ihtiyaç hissettikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple, 1895'te Amerikalı misyonerler, Amerika Senatosu ve Temsilciler Meclisi'ne gönderdikleri bir raporda; Erzurum ve Harput'ta konsolosluklar kurulmasını talep etmişlerdir. Erzurum'da kurulacak konsoloslukla, Bitlis ve Van'ın koruma altına alınacağı gibi; Harput Konsolosluğu sayesinde de Mardin ve Musul'un doğal olarak korunma altına alınmış olacağı belirtilmiştir⁹⁷.

Bu arada Mardin'de misyoner faaliyetlerinin kurumsallaşmasında büyük bir katkısı olan Alpheus Newell Andrus'un da Ermeni komitacılık faaliyetlerine destek verdiği zaman zaman dönemin vilayet yazışmalarına konu olmuştur. Nitekim iki Ermeni arasında teati olunan Ermenice bir mektupta yer alan "*komitacılık*" ve "*fesat*" hareketlerinden dolayı celp ve tevkif edilen birçok kişinin yanında, onun da tevkif edilerek, Diyarbakır'a götürülmeye teşebbüs edildiği anlaşılmaktadır. Ancak Amerikan Sefareti'nin bu konudaki muhtırası üzerine Sadaret Makamı 13 Nisan 1899 tarihli tahriratiyle, ikinci bir emre kadar Misyoner Andrus hakkında "*münasebetsiz muamelede bulunulmaması*" gerektiğini Diyarbakır valisi Mehmet Halit Bey'e bildirmiştir⁹⁸. Andrus hakkında gerek Amerikan Sefareti'nin yoğun baskısı nedeniyle Sadaret'ten vilayete yazılan ihtar ve gerekse Andrus'un dosyaya itirazını dikkate alan Vali Halit Bey, "*asayiş-i dâhiliyeyi ihlal ve Memalik-i Şahane'defesad ika' için cemiyet-i fesadiye teşkil etmiş olmak*"⁹⁹ iddiasıyla itham edilen Andrus ve arkadaşları hakkındaki yakalama emrinin tehir edilmesi talimatını vermiş ve bu durumu Sadaret'e bildirmiştir¹⁰⁰.

Diyarbakır Vilayetinde meydana gelen 1895 Ermeni olayları sonrasında olaylarda zarar gören Ermeni çocuk ve kadınların ihtiyaçlarının karşılanması ve barındırılması amacıyla ABCFM Protestanları tarafından birçok Osmanlı vilayetinde olduğu gibi Diyarbakır Vilayetinde de yardım kuruluşları teşkil

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için, Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012.

⁹⁶ BOA, Y.MTV, 136/34.

⁹⁷ Açıkses, *age*, 181-183.

⁹⁸ BOA, A.MKT. MHM, 637/42.

⁹⁹ BOA, Y.A.HUS, 395/102.

¹⁰⁰ BOA, A.MKT. MHM, 637/42.

edilmiştir. Bu kapsamda Siverek¹⁰¹ kazasında Matmazel Şatok'un kurduğu yardım kuruluşu bunlardan birisidir. Matmazel Şatok'un “*fukara ve muhtacına terbiye ve talim ve bunlara iane tevzi' etmekle maruf*” olarak kurulduğu ileri sürülen bu kuruluşun yönetiminde bulunan bazı kişilerin evlerinde ele geçirilen ve Şatok'a ait olduğu açığa çıkarılan mektuplarda, yardım kuruluşunun Ermeni komitesi ile bağlantılı olduğu gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Siverek ahalisinden olan ve komite yönetiminde bulunan on kişi, tutuklanarak Diyarbakır'da hapsedilmiştir¹⁰². Yine meydana gelen Ermeni olayları sırasında anne ve babalarını veya ikisinden birisini kaybeden Ermeni çocukların barınma, iâşe ve eğitimleri için Diyarbakır Vilayeti'nde konsolosluklar ve misyonerler tarafından yetimhaneler¹⁰³ (Eytamhane) açılmıştır¹⁰⁴.

Bu kapsamda Diyarbakır şehir merkezi ile Çüngüş nahiyesi ve Palu kazasında Amerikalıların maddi desteği ve Diyarbakır İngiliz Konsolosun desteği ile üç adet Ermeni yetimhanesi açılmıştır¹⁰⁵. İngiliz Sefareti'nin verdiği bilgilere göre, Diyarbakır, Çüngüş ve Palu'da açılan bu kurumlar Amerika, İsviçre ve İngiltere'den toplanan yardım paraları ile idare edilmektedir. Bu surette Diyarbakır merkezde iki ev gizlice kiralanmış ve kız-erkek 61, Çüngüş'te kız-Erkek 69, Palu'da 30 erkek Ermeni yetim çocuk barındırılmıştır¹⁰⁶.

Ruhsatsız olarak açılan bu yetimhaneler, Ermeni Patriği'nin “*buralarda Protestan mezhebi talim ve telkin edildiği*” gerekçesi ile yapmış olduğu şikayet üzerine Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey tarafından kapatılmıştır. Ancak Amerikan Sefareti'nin yaptığı yoğun baskı üzerine bu yetimhaneler tekrar açılmıştır. Bu konuda Diyarbakır Valisi Halit Bey, Sadaret'e hitaben 16/18 Aralık 1899 tarihli iki yazı göndermiştir. Her iki yazısında da, sözü edilen yetimhanenin açılmasına ruhsat verilmemesi gerektiğini, ruhsat verildiği takdirde emsalinin çoğalarak grup grup fesat mekteplerinin açılabileceğini ve zararın önünün alınamayacağını, misyonerlerin hiçbir yardıma muhtaç olmayan çocukları mezhep değiştirmek maksadıyla topladığını, vilayetteki kimsesiz çocukların yakında açılacak sanayi mektebine kaydedilerek iâşe ve terbiyelerinin temin edileceğini ifade etmiştir¹⁰⁷.

¹⁰¹ Amerikan ABCFM misyonunun erken bir dönemde Siverek'te faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Burada bulunan Yezidiler üzerine bir takım çalışmalar yapıldığı ve önemli sonuçlar alındığı misyon kayıtlarından anlaşılmaktadır. Alpheus N. Andrus, *Concerning The Yeziddes*, The Missionary Herald Containing The Proceedings of the American Board of Comissioners for Foreign Missions with a view of Other Benevolent Operations for the year 1889, Press of Samuel Usher, Boston, s. 388; Aydın ve diğerleri, *age*, s. 285.

¹⁰² BOA, DH. TMIK. M, 81/20; BOA, Y.PRK. HR, 49/58.

¹⁰³ 1900 yılında Amerikan misyonerleri Erzurum, Harput, Mardin, Van ve Bitlis'deki yetimhanelerde 2000 çocuk barındırmaktaydı. Kocabaşoğlu, *age*, s. 152.

¹⁰⁴ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, MEB Yayınları, İstanbul, 2005, s. 32.

¹⁰⁵ BOA, A. MKT. MHM, 702/29.

¹⁰⁶ Hatip Yıldız, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları”, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, Diyarbakır Ocak 2010, s. 14.

¹⁰⁷ BOA, A. MKT. MHM, 702/29.

1903 Nisan ayı başlarında Diyarbakır'a gelen Sterna adlı kişi Protestan kiliselerinde etkin vaazlar yapmış ve Ermenileri Müslümanlara ve devlete karşı tahrik etmeye devam etmiştir. IV. Ordu Komutanlığı'ndan yazılan 8 Nisan 1903 tarihli bir telgrafta; Protestan papazı Sterna'nın üç gün evvel tekrar Diyarbakır'a geldiği, evvelki gün Protestan kilisesinde vaaz icra ettikten sonra gençleri başına toplayarak bir umumi "vaaz-ı müfsidatkeranede" bulunup "takviye-i efkârı fesadiye" için, "karınca ne kadar küçük ise de bir büyük dağın altından girerek bir hayli telefât verdikten sonra mutlaka dağın öbür tarafından çıkar" şeklindeki ifadelerle gençleri yönlendirdiği ve bugün vereceği vaazda da daha ziyade "ilkaat-ı muzırrada" bulunacağı bazı Ermeniler tarafından yapılan yazılı ihbara istinaden ifade edilmiştir¹⁰⁸.

7. Ermeni Komitecileri ile Yapılan Planların Açığa Çıkarılması ve Misyonerlerin Diyarbakır'dan Uzaklaştırılması

I. Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Diyarbakır Amerikan misyonerleri Ermeni komitacıları ile birlikte hareket etmekte ve onlara her türlü desteği vermekteydi. Diyarbakır Vilayeti'nde Vali Mehmet Reşit'in çalışmaları neticesinde Ermeni komitacılarının ve asker kaçaklarının ele geçirilmesi neticesinde vilayette bulunan Amerikalı misyonerlerin Ermeni komitacıları ile beraber Osmanlı Devleti aleyhinde giriştikleri planlar yaptığı açığa çıkarılmıştır. Reşit Bey, 7 Haziran 1915'de Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta, 1910 yılından beri vilayette bulunan sağlık merkezinde çalışan Amerikalı Doktor Judson A. Smith'in Ermeniler hesabına casusluk ettiğini, İngiliz Konsolosu Tercümanı Thomas K. Mugerditchion'nun kendisine verdiği gayet mühim vesikaları vilayette başlayan aramalar üzerine yaktığını ve Ermeniler tarafından kendisine verilen silahlar ile mühimmatı kabul ettikten sonra eşinin ısrarı üzerine bunları Ermenilere iade eylediğini ifade etmiştir.

Amerikalı misyonerlerin bu süreçte her taraftan hükümet aleyhine vesika ve bilgi toplamakla meşgul olduklarının yapılan tahkikattan anlaşıldığını bildiren Reşit Bey, bu nedenle Ermeni komitacıları ile birlikte hareket ederek hükümet aleyhinde bulunan Dr. Smith'in hudut haricine çıkarılmasının uygun olacağını sormuş ve bu kişinin gözaltına alınmasında bir mahzur olup olmayacağını bildirilmesini istemiştir¹⁰⁹.

Talat Paşa, 9 Haziran 1915 tarihli telgrafında, Amerikalı Dr. Smith'in gizlice sınır dışına çıkarılacağını ancak şu aşamada tutuklanmasına gerek olmadığını belirtmiştir¹¹⁰. Bu dönemde "ruhani kisveleri altında" Ermeni ihtilal komitecilerinin ihtilal tertibatının en faal destekçisi olan vilayeteki Amerikan misyonerler bir yandan konsolosluklar aracılığıyla komitelerin casusluğunu yaparken diğer taraftan da asılsız haberler göndererek Amerika ve Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhinde tahrik etmiştir. Nitekim Bitlis'ten Diyarbakır'a gelen Amerikalı misyoner Minard ve eşi Misi Polin ile Harput'tan

¹⁰⁸BOA, Y.PRK. ASK, 193/79.

¹⁰⁹BOA, DH. ŞFR, 474/78.

¹¹⁰BOA, DH. ŞFR, 53/302.

gelen Miss Menon ve Henry Riggs¹¹¹ adlı kişiler Dr. Judson A. Smith'in evinde Ermeni cemaatiyle birleşerek önemli kararlar almışlardır. Bu toplantıda 1890 sonrasında Bitlis'de misyonerlik faaliyetlerinde bulunan ve Ermeni komiteleri ile ortak hareket etmesinden dolayı hakkında birçok suçlama bulunan Dr. Knapp da bulunmaktaydı¹¹².

Diyarbakır Vilayeti'nden 9 Haziran 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli bir telgrafta, Amerikan misyonerleri tarafından alınan kararlar şöyle ifade edilmektedir: “*memurin-i mülkiye, askeriye ve inzibatiyeye su-i kasd edilmesi, Van ve Bitlis'deki ihtilal komitecileri misüllü mütteffiken hareketle devair-i resmîyenin bombalarla tahribi ve ahali-i İslamiye'nin katli tezekkür edilmiştir*”¹¹³. Reşit Bey'in erken davranarak kilise ve mahzenlere gömülen silah ve bombaları açığa çıkarması ve komitacılar ile Ermeni asker firarileri tutuklaması üzerine Amerikan misyonerleri ve Ermeni komitacıları arasında yapılan bu plan uygulanamamıştır. Haziran'ın başında Dr. Judson A. Smith'in talebi üzerine Harput'tan Diyarbakır'a gelen Mr. Harry Riggs, Dr. Smith'i eşi Mrs. Hildegards Smith ile çocuğunu alarak Harput'a geri döndü¹¹⁴.

Vali Reşit Bey'in misyonerlerle ilgili gönderdiği telgrafın devamında; vilayetteki Amerikan misyonerlerinin, Van ve Bitlis bölgesinde etkin olan Ermeni çeteleriyle haberleşerek uygun olan bir gün Diyarbakır'a hücum edilmesi yönünde karar aldıklarını, bunun için komiteye yapılacak tebligatın da Harput'a geri dönen Misyoner Henry Riggs ve Bayan Hildegards Smith¹¹⁵ tarafından gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Ayrıca bu konuda Amerikan hükümet ve matbuatına verilmek üzere asılsız ve tahrik dolu malumatın da on gün evvel Halep yoluyla Beyrut'a giden Minard ve eşi Mrs. Polin ile Meşod tarafından yürütülmesi yapılan incelemelerden anlaşılmıştır. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, bu kişilerin üzerinde haberleşmek için şifreler ve mühim evraklar olduğunu belirten Vali Reşit Bey, bu şifreli belgelerin önemli bilgiler içerdiğini ve Ermeni ihtilal komitacılarına hizmet ettiğine dikkat çekmiş ve Amerikan misyonerlerine ait telgrafların telgrafhanelerce gözden geçirilmesini istemiştir¹¹⁶.

Diyarbakır Vilayeti'nde bulunan Ermenilerin tehcir edilmeye başladığı bu süreçte Dr. Smith ve misyonerlerin Diyarbakır'da kalmaya devam etmesi ve bu konuda Dâhiliye Nezareti'nin kesin karar vermemesi üzerine Reşit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yeni bir telgrafta ısrarla bu kişilerin sınır dışı edilmelerini talep etmiştir. Bu durumun gerekliliği 10 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafta şöyle ifade edilmiştir:

¹¹¹ Osmanlı topraklarında görev yapan Amerikan misyonerleri içerisinde en uzun süre görev yapan kişidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kocabaşoğlu, *age*, 43-44.

¹¹² James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, C. I, trc: Ahmet Güner, İstanbul, 2005, s. 256; Leslie Ammweron Davis, *Raports Leslie A. Davis, Gomidas Enstitutes Armenian Genocide Documentation*, Newyork 1918, s. 12, <http://brookhavensouthhaven.org/HamletPeople/tng/showsource.php?sourceID=S741&tree=hamlet>, (erişim: 29.10.2014).

¹¹³ BOA, DH. ŞFR, 474/124.

¹¹⁴ Davis, *age*, s. 11.

¹¹⁵ Açıkkes, *age*, s. 161.

¹¹⁶ BOA, DH. ŞFR, 474/124.

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

“Memalik-i Osmaniye'deki sair Amerikalı misyonerlerin Ermeni harekât-ı müfsidatkeranesiyle alakadar ve bunlara vesait-i muhabere ve hatta müşevvik oldukları anlaşılıyor. Bu tasaddiyat (girişmek) ve teşebbüsatta mukabil bu kere hudud haricine çıkarılmakla cezalandırılmasını tekrar arz ve istizan olunur”¹¹⁷. Reşit Bey'in bu ısrarları karşısında Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilen 16 Haziran 1915 tarihli telgrafta ise Amerikalı misyonerlerin hudud haricine ihraçlarına lüzum olmadığı ifade edilirken, bu kişilerin uygunsuz ve şüpheli davranışları nedeniyle “suret-i münasibede” uyarılması Reşit Bey'den istenmiştir¹¹⁸. Bu yazışmalardan bir süre sonra Dr. Smith'in vilayetten ayrılması ile Diyarbakır misyon merkezi olma özelliğini kaybetmiş ve Harput misyon merkezine bağlanmıştır¹¹⁹.

Mehmet Reşit Bey'in sorun yaşadığı ve Ermeni komitelerine yardım ve yataklık yapmakla suçlanan Dr. Judson Smith'in Amerikan ABCFM teşkilatı açısından önemli biri olduğu görülmektedir. Daha önce Amerikan Misyoner Örgütü Boston merkezi sekreteri olan Judson Smith, 1893 yılında, "Hamdolsun, Çanakkale ve Akdeniz kıyılarından Rus sınırına ve Karadeniz'den Suriye'ye kadar, Türkiye'nin hemen hemen bütün kent ve köylerine erişebildik" diyerek misyon çalışmalarını önemseyen birisidir¹²⁰.

Dr. Judson Smith misyonun amaçlarını ve Ermenilerin Protestan misyonerleri ile münasebetini şöyle ifade etmektedir: "Bütün bu asil hizmetlerimiz, Ermeni milletini bize karşı sonsuz sevgi ve şükran duygularına gark etti ve Ermenilerin yüreklerini çelik bir çengelle misyonerlere bağladı. Artık Ermeni milleti, bu koruyucularının ve velinimetlerinin ellerinde bir balmumu parçası gibidir"¹²¹.

Bu dönemde Mardin'de görev yapan Amerikan misyonerleri de Ermeni komitacıları ile olan münasebetleri nedeniyle Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet edilmiş ve sınır dışı edilmeleri talep edilmiştir. Reşit Bey'in Amerikan misyonerleri ile ilgili rahatsızlıklarına rağmen Amerikan Sefareti'nin baskısı nedeniyle bu kişilerin sınır dışı edilmeleri uygun görülmemiştir. Talat Paşa imzasıyla vilayete gönderilen 29 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta; Mardin'deki Amerika müesseslerini idare ettikleri bildirilmiş olan üç Amerikalının huduttan çıkarılmalarının uygun olamayacağı ancak bu kişilerin “tezyid-i tarassudat olunarak mefsedetlerine meydan verilmemesi” istenmiştir¹²².

¹¹⁷ BOA, DH. ŞFR, 475/4.

¹¹⁸ BOA, DH. ŞFR, 54/36.

¹¹⁹ Açıkse, *age*, s. 161; Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Diyarbakır Vilayeti'nden ayrılan ABCFM misyonunun çalışmaları 1990 yılına kadar sekteye uğramıştır. Bu tarihten itibaren faaliyetler yeniden başlamış ve buraya gelen Protestan (Evangelik) misyonerler ile birlikte Diyarbakır'da İncil Topluluğu oluşturulmuştur. M. Hadi Tezokur, “Diyarbakır İncil Topluluğu ve Misyonerlik”, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara 2007, c. 20, s. 192-205; Çatalbaş, *age*, s. 122-126.

¹²⁰ Kocabaşoğlu, *age*, s. 16.

¹²¹ Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara, 1985, s.98-100.

¹²² BOA, DH. ŞFR, 54-A/180.

Ekim 1915'in ilk günlerinde kırk yılı aşkın süre Mardin'de misyon faaliyetlerini sürdüren Mr. Andrus ve Dr. Daniel Marrison Benonia Thomile 14 yıldan beri burada bulunan Miss Agness Fenenga Mardin'inden ayrılarak Diyarbakır'a geldiler. Bir hafta burada kaldıktan sonra Harput'a giden misyonerleri, Amerika'nın Harput Konsolosu Leslie Ammweron David 12 Ekim'de karşıladı. Leslie, bunların Harput'ta kalması için İstanbul'daki Amerikan Sefareti'ne üç telgraf çekti ve mahalli yetkililerle görüştü. Ancak bu görüşmelerden herhangi bir sonuç alınmadı ve nihayet bu kişiler Sivas'a gönderildi. Mardin'den ayrılmadan bir ay önce eşinin kaybeden ve yaklaşık 70 yaşında olan Dr. Thom yakalandığı tifüs hastalığından kurtulamayarak 8 Kasım 1915'de Sivas'ta hayatını kaybetti¹²³.

I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra bazı Amerikan misyonerlerinin Mardin'e geldikleri görülmektedir. Nitekim Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiyeti Müdüriyeti'nden Diyarbakır Vilayetine gönderilen 5 Temmuz 1919 tarihli yazıdan, bu dönemde Mardin'e gelen üç Amerika misyonerinin şehirde kalan Süryani ve Ermeni çocukları ile ilgilendiği anlaşılmaktadır¹²⁴.

Sonuç:

Amerikan ABCFM Protestan misyonerleri, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Diyarbakır Vilayeti'nde misyon merkezleri kurmaya başlamışlardır. Protestan misyonerler, özellikle Ermeni, Süryani, Keldani ve Nasturileri diğer bir ifadeyle "*Doğu Hıristiyanları*"nı hedef kitle olarak planlamışlardır. Bu unsurlar üzerinde etkili olabilmek için okullar açılmış, kiliselerde vaazlar verilmiş ve tedavi hizmetlerinde bulunulmuştur. Bu nedenle, vilayete misyoner olarak gönderilenler, ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi, genellikle vasıflı kişilerden tercih edilmiştir.

Sözü edilen önemli hizmetlerine rağmen, alışılmış değer yargılarının aksine bir bakış açısıyla insanları Protestanlığa davet eden misyonerlere karşı ilk zamanlarda ciddi tepkiler gösterilmiştir. Özellikle Süryani ve Ermenilerin önde gelen ruhanileri, kendi cemaatlerinin parçalanmasının önüne geçmek için Protestanlara karşı çıkmış ve bu mezhebi kabul edenleri aforoz etmişlerdir. Ermeni ve Süryanilerinin yanı sıra bir takım Müslümanlar da Protestan misyonerlerinin şehirdeki faaliyetlerinden rahatsız olmuş ve hatta onlara fiziki saldırılarda bulunmuşlardır. İlk yıllarda mahalli yetkililerin bu saldırılara duyarsız kalması, Amerikan misyonerlerinin çok sıkıntılı günler geçirmesine neden olmuştur.

İngiltere'nin Diyarbakır Vilayeti'nde konsolosluk kurması ve misyonerlik faaliyetlerinde genellikle doktor olan ve modern tedavi yöntemlerini kullanan kişilerin tercih edilmesi, bir takım hastalıklardan muzdarip olan insanların misyonerlere ilgi duymasına neden olmuştur. Bu süreçte Diyarbakır valisinin yakalandığı müzmin bir hastalıktan misyoner bir doktor sayesinde tedavi olarak sıhhatine kavuşması, mahalli yetkililerin Protestan misyonerlerine bakışını değiştirmiştir. Bu olumlu gelişmeler üzerine misyonerlik faaliyetleri daha da etkin olmaya başlamıştır.

¹²³Davis, *age*, s. 46.

¹²⁴BOA, DH. ŞFR, 99/85.

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Ermeni meselesinin uluslararası bir soruna dönüşmesinden ve Vilayet-i Sitte'de Ermeni olaylarının başlamasından sonra, Amerikan misyonerleri Ermeni meselesi ile yakından ilgilenmişlerdir. 1895 yılında, birçok vilayette olduğu gibi, Diyarbakır Vilayeti'nde de Ermeni olayları meydana gelmiş; bu olaylardan hem Müslümanlar ve hem de, başta Ermeniler olmak üzere, diğer gayrimüslim unsurlar olumsuz etkilenmiştir. Bu süreçte, Diyarbakır'da bulunan Protestan misyonerleri genellikle Ermenilerin hamisi olmuş ve zaman zaman tahriklere iştirak etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine, bazı misyonerler takibata uğramıştır. Bu durum, Osmanlı yetkililerinin Protestan misyonerlerine bakışını olumsuz yönde etkilemiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında, Ermeni komitacıları ile yakın ilişki içerisinde olan Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerinden yetkililer büyük ölçüde rahatsızlık duymuşlardır. Diyarbakır vilayet merkezinde Ermeni komitacılarına yönelik yapılan operasyonlarda ele geçirilen bir takım belgelerde; bazı misyonerlerin Ermeni komitacıları ile ortak hareket ettiği ve bir takım ihtilal planları tertiplediği açığa çıkarılmıştır. Bunun üzerine, 1915 yılı ortalarında, vilayette bulunan misyonerler sınır dışı edilmiştir. Ermeni tehcirinin gerçekleştirildiği bu süreçte misyonerlerin vilayetten ayrılması ile beraber, Diyarbakır Vilayeti'ndeki Protestan misyonerlerinin çalışmaları son bulmuştur.

düsbēd

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

- BOA, A.) DVD. DVE, 21/21
BOA, A. MKT. MHM, 702/29
BOA, A.) M..., 10/19
BOA, A.MKT. MHM, 637/42
BOA, DH. ŞFR, 474/124
BOA, DH. ŞFR, 474/78
BOA, DH. ŞFR, 475/4
BOA, DH. ŞFR, 53/302
BOA, DH. ŞFR, 54/36
BOA, DH. ŞFR, 54-A/180
BOA, DH. TMIK. M, 81/20
BOA, HR. MKT, 59/36
BOA, HR. MKT, 88/8
BOA, İ BOA, İ.MVL, 271/10434
BOA, Y.A.HUS, 395/102
BOA, Y.MTV, 136/34
BOA, Y.PRK. HR, 49/58
BOA, Y.PRK. ASK, 193/79

Kitap ve Makaleler:

Aboona, Hirmis, *How And When Catholicism Was Imposed on National Churches of Mesopotamia?*, <http://www.nineveh.com/How%20and%20when%20Catholicism%20was%20imposed%20on%20National%20Churches%20of%20Mesopotamia.html> (Erişim: 30. 10. 2014)

Açıkses, Erdal, “*Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)*”, *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, cilt; 38, 2001, s. 935

_____, *Amerikaluların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003

Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997

Anderson, Rufus, *History Of The Missions Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Volume I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

Andrus, Alpheus N., *ConcerningTheYeziddes*, The Missionary Herald Containing The Proceedings of theAmerican Board of Comissioners for Foreign Missions with a view of Other Benevolent Operations for the year 1889, Press of Samuel Usher, Boston 1889

Armale, İshak, *Türkiye Mezopotamyasında Mardin*, (Çev.: Turan Karataş), Nsibin Yayınevi, İsveç 1993

Atalay, Talip, “*Diyarbakır ve Mardin’de Misyonerlik Faaliyetleri*”, Dinler Tarihi Araştırmaları V, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2005, s. 141-150

Aydın, Mehmet,“*Hristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri*”, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik”, Haz. Asife Ünal, Ankara, 2005

Aydın, Mithat, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008

Aydın-Suavi, Emiroğlu-Kudret, Özel-Oktay, Ünsal-Süha, *Mardin Cemaat Aşiret Devlet*, Toplumsal ve Ekonomik Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001

Bozan, Oktay, *Diyarbakır Vilayeti’nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012

_____, “*xix. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri*”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Kasım 2014, s. 21-48.

Bryce-James ,Toynbee, Arnold, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, C. I, trc: Ahmet Güner, İstanbul, 2005, s. 244

Çatalbaş, Resul, “*Diyarbakır’da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi*”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, sayı: 29, s. 109-132

Danacıoğlu, Esra,“*Diyarbakır’da Amerikan Misyonerleri*”, Diyarbakır: Müze Şehir, (Haz. Ş. Beysanoğlu,M. S. Koz, E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, s. 165-175

Davis, LeslieAmmweron, *Raports Leslie A. Davis, Gomidas Enstitutes Armenian Genocide Documentation*, Newyork 1918, s. 12,
<http://brookhavensouthhaven.org/HamletPeople/tng/showsource.php?sourceID=S741&tree=hamlet>, (erişim: 29.10.2014)

Dergisi, Kasım 2014, s. 21-48.

Dinçer, Nahid, *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul,1978

Garden, R.J., *Description of Diarbekr*, Journal of Royal Geoprahical of London Vol.37. London 1867

Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya, 1998

İnalçık, Halil, *Doğu-Batı Makaleler I*, Ankara, Doğu Batı, 2005

İnce Erdoğan, Dilşen,“*XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerler*”, Türk Yurdu, cilt 26, Sayı 225, Mayıs 2006

Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012

Kantarci, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul, Aktüel, 2004

Kieser, HansLukas, *Doğu Vilayetlerindeki Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989

_____, *“Doğu Sorunu”*, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (8-9 Mart), Ankara, 1990

Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003

Küçük, Abdurrahman, *“Misyonerlik Nedir? (Misyonerlik İle “Tebliğ” Arasındaki Fark)*, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik, Haz. Asife Ünal, Ankara 2005

Merguerian, Barbara, *“Amerikalıların Gözünden 19. Yüzyılda Diyarbakır (1830-1860)”*, İngilizceden Çeviren: Altuğ Yılmaz, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri, Edit: Cengiz Aktar, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 35-52

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devletinde Misyoner okulları*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul 2005

Öztürk, Ayhan, *“Amerikan Board'ın Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonerlik”*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 23, Yıl: 2007/2, s. 63-74

Pınar, İlhan, *“Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924) Diyarbakır: Müze Şehir”*, Haz: Ş. Beysanoğlu, M.S. Koz, E.N. İşli, YKY, İstanbul 1991, s.149-158

Polvan, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. I, MEB Yayınları, İstanbul, 1952

Sevinç, Necdet, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Avrasya –Bir Vakfı Yayınları, Ankara, 2003

Şimşek, Mehmet, *“Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”*, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, (Ed: B. Yediyıldız-K.Tomenandal), c. III, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2008, s. 797 (783-807)

Şimşir, Bilal N., *“Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara,1985, s. 79-124

Tezokur, M. Hadi, *“Diyarbakır İncil Topluluğu ve Misyonerlik”*, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara 2007, C. 20, s. 192-205

Turan, Ömer, *“Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwight'a Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”*, Ermeni Soykırımını İddiaları-YanlıŞ Hesap Talat'tan Dönünce”, haz. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006

*Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne
Gelişi Ve Faaliyetleri*

Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, MEB Yayınları, İstanbul, 2005

Yıldız, Hatip,“*II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları*”, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, Diyarbakır Ocak 2010, s. 103-118

Yılmazçelik, İbrahim, *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara, 2001

Yücel, İdris, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005

düşbed